

О. В. Нарожна, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

Перебіг сучасних міжнародних подій свідчить про те, що, попри значні зусилля міжнародної спільноти, ООН, відповідних міжнародних організацій та конкретних держав зі збереження миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, кількість збройних конфліктів на нашій планеті зростає. Міжнародне кримінальне право містить низку міжнародних правил ведення збройної боротьби, які мають загальну назву — закони та звичаї війни. Статтю присвячено аналізу окремих міжнародно-правових документів, що містять засоби та правила ведення війни, а також перелік воєнних злочинів.

Ключові слова: збройний конфлікт, міжнародний договір, право війни, конвенція, трибунал.

Якщо звернутися до історії, то спроби юридичної регламентації правил ведення воєнних дій простежуються вже у давності та Середньовіччі. Так, як свідчать історики, перші обмеження на дії під час збройного конфлікту сходять ще до китайського воєначальника Сунь Цзи (VI ст. до н. е.). Більш виразне визначення воєнного злочину як такого було надано в індійському Кодексі Ману (бл. 200 р. до н. е.) [1, 415].

Загальновідомо, що давні греки одними з перших у Європі розглядали такі обмеження в якості “законів війни”, які застосовувалися і в міжособних війнах греків (наприклад, у ході Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою).

Згодом таке розуміння закріпилося і в римському та середньовічному європейському праві.

Як вважає К. Ф. Беккер, у римській історії необхідність встановити правила війни була продиктована не тільки безперервними війнами, що вів Рим, але й природною жорстокістю самих римлян [1, 317]. Крім того, війни у минулому були більш кровопролитними через відсутність лікарської допомоги та поганих санітарних умов.

Першим судовим процесом по справах щодо воєнних злочинів в історії європейського Середньовіччя вважається суд над Петером фон Гагенбахом, якого було засуджено до смертного вироку у Австрії в 1474 році за звірства, допущені під час війни [2, 544].

В історії Європи регламентація засобів та методів ведення воєнних дій, як правило, пов’язується із формуванням звичайного воєнного права, в якому основне місце займає лицарський кодекс честі. Тим не менш саме в епоху Середньовіччя Європа вперше стикнулася із жахливими та нічим не виправданими звірствами, що скоювалися під час війн та конфліктів, і багато у чому це було пов’язане із використанням у війнах найманців. Найманство як метод ведення війни перетворювало останню в нічим не регламентовану бійню.

В історичній науці обґрунтовується думка, що саме воєнні (збройні) сутички повинні бути досить чітко регламентовані — недотримання “правил гри” при веденні війни знищує у сторін, що її ведуть, будь-які людські почуття [3, 4].

Виразна констатація загальнополагаючого принципу міжнародного права *sunt servanda* (“договори повинні дотримуватися”), прийнятого ще на Карфагенському соборі 483 р., містить визнання того, що цілісність системи воєнного протистояння покоїться лише на волі учасників до участі у такій “грі”. Як тільки одна із сторін ухиляється від правил військової гри, відразу ж руйнується (хоч і тимчасово) уся система права, або сторона, що порушила гру, повинна бути вигнана поза межі цієї спільноти, тобто поставлена поза законом.

Неприборкана, люта війна без правил та обмежень надто добре знайома європейській історії. Як свідчить багатоміліардна всесвітня історія, розвиток людського суспільства супроводжується безперервними насильницькими конфліктами між людьми, які переростають у міжродові, міжплемінні конфлікти, а із появою держав — в міждержавні та коаліційні війни. По мірі розвитку цивілізації, виробничих сил, науки і техніки безперервно вдосконалювалися засоби та методи ведення війн, війни ставали все більш масовими та кровопролитними. Поява зброї масового ураження та можливість її використання у сучасних війнах ставить під загрозу існування усього живого на планеті, погрожує загибеллю самої цивілізації [3, 3].

Загрожуючий існуванню цивілізації розмах війн та збройних конфліктів зробив необхідним вироблення механізму контролю над воєнною злочинністю. Однак для встановлення такого контролю потрібно глибоке розуміння війни як аномального суспільного явища.

Неупереджена оцінка результатів будь-якої війни свідчить, що вигоди перемоги від досягнутої ним перемоги завжди значно менші, ніж жертви, які він поніс заради її досягнення. Нема чого говорити і про те, які трагічні наслідки спричиняє війна переможеним. Про це свідчать наслідки двох війн ХХ ст., ужасаючі і для переможців, і для переможених.

В теорії права немає єдиної думки про те, яка галузь права регулює ведення збройної боротьби. Однак очевидно, що у силу відомих історичних причин сучасні правила ведення війни регламентовані у першу чергу міжнародним правом.

Історія прийняття міжнародно-правових актів у цій галузі (багато з яких чинні й досі) добре відома — цій темі присвячено обширну літературу: праці вчених, дисертації, підручники, монографії тощо (І. Н. Арцибасов, П. Н. Бірюков, С. В. Ісакович, Ю. М. Колосов, Л. Л. Попов). Тому зупинимося лише на основних етапах розвитку міжнародно-правової регламентації військових дій у Новітній історії.

Мета нашої статті — надати стисло характеристику міжнародно-правовим джерелам, які регламентують засоби та звичаї ведення воєнних дій, містять склади воєнних злочинів.

З другої половини ХІХ ст. у доктрині міжнародного права вважається загальноновизнаним, що існують такі пов’язані із порушенням законів та звичаїв ведення війни злочинні діяння або злочинна бездіяльність, за які міжнародне право покладає на винних осіб кримінальну відповідальність. Ці погляди ґрунтувалися, як правило, у більшій мірі на внутрідержавному законодавстві.

Правила ведення збройних конфліктів мають довгу історію. В Європі вони виpracьовувалися на протязі багатьох століть в якості звичаїв ведення війни, але історичний розвиток змусив сформулювати їх не тільки у звичаєвому, але й у писаному праві.

Вперше про заборонені засоби та методи ведення воєнних дій говорилося у Гаазьких конвенціях 1899 р. і в Положенні про закони та звичаї сухопутної війни, що додавалося до Гаазької конвенції 1907 р. До заборонених засобів ведення війни у названих документах відносилися:

- 1) використання отруйної зброї або інших видів зброї, що здатні спричинити зайві страждання;
- 2) необґрунтовані руйнування міст та сіл або їх грабіж, якщо ці дії не викликаються воєнною необхідністю;

- 3) напад будь-яким способом на незахищені міста, села, житло або будівлі чи їх бомбардування;
- 4) грабіж приватного або суспільного майна;
- 5) віроломство;
- 6) наказ не залишати нікого в живих;
- 7) вбивство або нанесення ушкоджень ворогу, який склав зброю або, не маючи більш засобів захищатися, безумовно, здався;
- 8) незаконне використання парламентського або національного прапора, воєнних знаків та форменого одягу ворога.

Перші спроби створення системи відповідальності за порушення права війни були зроблені після закінчення Першої світової війни.

11 листопада 1918 р. була створена Союзна комісія для встановлення відповідальності “воєнних злочинців” (цей термін було використано вперше). У Версальському мирному договорі пропонувалося притягнути до відповідальності кайзера Вільгельма II та інших звинувачених у воєнних злочинах громадян Німеччини, а також створити міжнародний суд та національні суди для процесів над воєнними злочинцями усіх видів. Ці пропозиції не були втілені у життя: кайзер врятувався втечею до Голландії, яка відмовилася його видати, а ті декілька з воєнних злочинців, що піддалися судовому переслідуванню, були виправдані або отримали чисто символічне покарання. Як вже відзначалося, к Першій світовій війні деякі порушення законів і звичаїв війни були сформульовані у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 р.

У 1945 р. Статут Нюрнберзького трибуналу визначив воєнні злочини як вбивства, мордування чи відведення у рабство або для інших цілей цивільне населення окупованої території; вбивства чи мордування військовополонених або осіб, що знаходяться на морі; вбивства заручників; грабіж суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст та сіл; розорення, не виправдане воєнною необхідністю, та інші злочини.

Противники визнання легітимності Нюрнберзького, а потім і Токійського трибуналів та їх рішень висунули наступні основні “постулати сумнівів”:

- 1) до осені 1945 р. в міжнародному праві нібито не існувала норма про індивідуальність відповідальності фізичних осіб з числа керівників держави за дії самої держави, її органів та нижчестоящих посадових осіб;
- 2) юрисдикція Трибуналу нібито ніколи і ніде не була встановлена, тому положення ст. 5 Статуту Нюрнберзького трибуналу про те, що він і його рішення не можуть бути оспорені, не відповідають праву;
- 3) передбачені у ст. 6 Статуту злочини носять довільний характер, тому що до Лондонської конференції 8 серпня 1945 р. вони не були закріплені в жодному міжнародному або національному правовому акті (теорія *lex post facto*) [4, 548–549].

Провідні вчені у відповідь виступили із ствердженням, що наведені аргументи неспроможні по низці підстав. Юрисдикція Нюрнберзького трибуналу була достатньо чітко розроблена. Її основу склали наступні документи: Московська декларація від 30 жовтня 1943 р. “Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства”; Лондонська угода від 8 серпня 1945 р. “Про судове переслідування та покарання головних військових злочинців європейських держав осі”; сам Статут Нюрнберзького трибуналу; Закон № 10 Контрольної Ради для Німеччини від 20 грудня 1945 р.; Розпорядження № 7 Верховного комісара США у Німеччині від 18 жовтня 1945 р.; Берлінська декларація від 2 серпня 1945 р. “Про поразку Німеччини та взяття на себе верховної влади по відношенню до Німеччини урядами Ради СРС, Сполученого Королівства, США та Тимчасовим урядом Франції”.

Отже, неможна не погодитися із висновком, що Нюрнберзький та наступні трибунали є міжнародними як за своїм правовим джерелом, так і за своєю юрисдикцією (по відношенню справ та підсудних).

Одними з найбільш значущих джерел міжнародного права, які встановлюють злочинність порушень правил та звичаїв ведення воєнних дій, вважаються Додаткові протоколи I та II 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. При цьому справжнє революційне значення має Додатковий протокол II, який встановив низку злочинних порушень, що вчинюються у ході конфліктів неміжнародного характеру.

Крім того, правила (закони, звичаї) ведення збройних конфліктів встановлені в інших міжнародно-правових актах, прийнятих у другій половині ХХ ст. Порушення положень цих актів кваліфікуються як воєнні злочини, а Конвенції — як відповідні міжнародно-правові джерела. Особливе місце серед таких джерел міжнародного права займають акти Міжнародних трибуналів ad hoc щодо колишньої Югославії та Руанди. Створення Радою Безпеки ООН трибуналів та результати їх роботи можуть привести до радикальних змін та сприяти подальшому розвитку міжнародного права.

Найважливішою подією, пов'язаною із формуванням джерельної бази міжнародного права та із встановленням відповідальності за вчинення воєнних злочинів, стало прийняття 17 червня 1998 р. Римського Статуту (набув чинності 1 липня 2002 р.). У цьому документі (ст. 8) сформульовано поняття “воєнні злочини”, встановлено їх перелік, визначені межі застосування допустимого права, загальні принципи здійснення міжнародної та національної юрисдикції (зокрема, й при вчиненнях воєнних злочинів), а також принципи міжнародного кримінального права. Однак більша частина положень Римського Статуту присвячена процедурним питанням й питанням судоустрою. Головне ж полягає у тому, що у цьому документі кінця ХХ ст. вперше оформлена цілісна система воєнних злочинів за міжнародним правом.

Таким чином, до початку ХХІ ст. у міжнародному праві сформувалася цілісна система джерел, які визначають правила (закони та звичаї) ведення збройних конфліктів. Основоположні ідеї відносно необхідності регламентації воєнних дій знайшли законодавче закріплення у міжнародно-правових актах на рубежі ХІХ–ХХ ст. ст. (Гаазькі конвенції та Положення до них), однак основи створення сучасної системи права ведення воєнних дій пов'язані із діяльністю та рішенням Міжнародних воєнних трибуналів, створених за підсумками Другої світової війни, — Нюрнберзького та Токійського.

Сьогодні основоположними джерелами, які регламентують порядок ведення воєнних дій, є Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них, нормами яких обмежується вибір засобів та методів ведення не тільки міжнародних збройних конфліктів, але й конфліктів неміжнародного характеру. Однак комплексне визначення воєнних злочинів як таких стало можливим і було надане лише у Римському Статуті, який вступив у силу в 2002 р.

Література

1. Беккер К. Ф. *История Древнего мира. Восток. Греция.* — М., 2001. — 620 с.
2. Заборов М. А. и др. *Международные отношения в Европе в XIV–XV вв. // История Европы.* — М., 1992. — Т. 2. — 730 с.
3. Бражник Ф. *Перспективный взгляд на предотвращение войн // Уголовное право.* — 2002. — № 2. — С. 3–6.
4. Латернзер Г. *Вторая мировая война и право // Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных.* — СПб., 1998. — 880 с.

